

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ РИНКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

І.Л. ЖУК

В умовах переходу до ринкової економіки в Україні проблема ефективного використання робочої сили засуджених має особливу актуальність. Якщо раніше було три основні форми зайнятості засуджених — це особисте виробництво, контрагент і кооперація, то останні дві форми в умовах ринку практично не функціонують, а особисте виробництво у зв'язку з переходом до ринкових відносин функціонує недостатньо.

Існує думка, що невисока ефективність праці засуджених — цілком природний процес, залежний від специфіки застосованих трудових ресурсів. Відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу виробничо-господарська діяльність виправних установ має підпорядковуватись основній меті — виправленню і перевихованню засуджених. Під час перебування у місцях позбавлення волі у засуджених знижується трудова активність, спостерігається невиконання норм виробітку; низька оплата праці породжує незадоволення працею, внаслідок цього знижується її ефективність. За даними опитування і проведених нами обстежень більшість засуджених вважають, що організація праці на підприємствах установ виконання покарань не відповідає сучасним вимогам і потребам, а сама праця не носить виправного і виховного характеру. І це цілком закономірно, оскільки насамперед необхідно її правильно організувати. Якщо праця засуджених на підприємствах установ виконання покарань буде недостатньо організованою, то вона буде неефективною і не дасть бажаного виховного ефекту.

Засуджений, який працює не за спеціальністю в місцях позбавлення волі, а здобув нову професію, має після звільнення вміти працювати на обладнанні виробництва, яке відповідає сучасним вимогам. Інакше, в нових умовах господарювання після звільнення його ніхто не братиме на роботу, і він знову стане на шлях вчинення злочину.

За даними нашого дослідження ефективність праці і виробництва в системі установ виконання покарань, порівняно з досягнутими в

Жук Інесса Леонідівна — аспірантка Ради по вивченню продуктивних сил України Національної академії наук України.

галузях народного господарства, значно нижча, а продуктивність праці, як показник ефективності, майже удвічі нижча.

На ефективність праці і виробництва впливають різноманітні фактори насамперед соціально-економічні, пов'язані з кількісними і якісними характеристиками застосування робочої сили. Соціально-економічні показники, що впливають на ефективність праці в місцях позбавлення волі, відрізняються від критеріїв, які діють в умовах підприємств галузевих міністерств. Їх можна поділити на дві групи.

До першої групи слід віднести індивідуальні особливості робочої сили засуджених. Це освіта, кваліфікація, трудовий стаж, що суттєво впливають на продуктивність праці засуджених та її ефективність. Загалом ці показники характеризують якість робочої сили, що в установах виконання покарань нижча, ніж у галузях народного господарства. За результатами нашого дослідження середній трудовий стаж засуджених склав 7,2 року, зовсім не мали трудового стажу до засудження 13,6 % осіб, крім того, серед засуджених велика кількість осіб, які взагалі не працювали. Вивчення особових справ засуджених показало, що вони часто міняли місце роботи до засудження і після звільнення — до 6-7 разів при середньому трудовому стажі до 15 років. Основними причинами звільнення серед неодноразово засуджених були порушення трудової дисципліни і небажання працювати взагалі, більша половина рецидивістів після звільнення тривалий час не працювала, а якщо і працювала, то для прикриття та маскуванню.

До другої групи факторів, що впливають на ефективність праці засуджених, відноситься відповідність виду роботи в колонії спеціальності, що була в засудженого до арешту. За даними обстеження і опитувань засуджених, більшість із них у місцях позбавлення волі працює не за спеціальністю. Це пояснюється тим, що особи, які відбувають покарання, не мають права вільного вибору професії, і лише інколи можуть бути працевлаштовані за спеціальністю, яка була у них до засудження. Вузька галузева спеціалізація, невідповідність кількості необхідних та існуючих фахівців в установах різних видів режимів призводить до того, що адміністрація зобов'язана використовувати спеціалістів не за їх кваліфікацією. Часто у виправних установах одного виду режиму є надлишок робочої сили певної спеціальності, а в колоніях інших видів режиму їх не вистачає, однак вид режиму утримання не дозволяє перерозподіляти робочу силу із одних установ в інші. Зважає також і законодавчо встановлений територіальний принцип розміщення засуджених, які відбувають покарання, як правило, на території, де проживали до арешту.

В умовах трансформації ринкових відносин в Україні має формуватися своя певна пенітенціарна політика, що відповідала б вимогам часу. Вона має будуватися на нових принципах і пріоритетах, враховуючи всі процеси, що відбуваються на перехідному етапі в суспільстві.

У постанові Кабінету Міністрів України від 2 грудня 1996 р. "Про невідкладні заходи щодо залучення до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі" і рішенні колегії МВС України від 29 жовтня 1990 р. "Основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи на Україні" передбачаються конкретні заходи щодо удосконалення пенітенціарних установ в Україні, зокрема матеріальна і моральна зацікавленість засуджених, створення страхових та інвестиційних фондів, соціальна адаптація осіб, які відбувають покарання, та використання праці засуджених в акціонерних приватних та державних секторах економіки.

Практика виявляє, що забезпечення зростання ефективної праці засуджених позитивно відображається на стані роботи щодо їх ресоціалізації. Проте, протягом тривалого часу показники ефективної праці засуджених не поліпшуються. Систематично не виконуються норми виробітку, особливо подільниками, спостерігається зменшення приросту обсягу промислової продукції, зниження продуктивності праці, погіршення робочої зайнятості засуджених, що негативно впливає на процес їх виправлення і перевиховання.

З досліджень очевидно, що ефективність праці засуджених порівняно з галузями народного господарства промислового виробництва значно нижча. У більшості виправно-трудових установах морально і фізично застаріла техніка, що не відповідає сучасним вимогам науково-технічного прогресу. Як негативне явище, до останнього часу в більшості установ був надліміт робочої сили засуджених при систематичній нестачі робочих місць.

Проте й сьогодні продуктивність праці в пенітенціарних установах дуже низька. Близько 30 % засуджених подільників не виконують норм виробітку. Відсоток браку в колоніях у 5-6 разів вищий, витрата сировини і матеріалів у 1,5-2 рази більша, ніж на аналогічних підприємствах галузевих міністерств.

Низька продуктивність праці і невисока якість продукції, що випускається, є наслідком недостатньої професійної підготовки засуджених, що слід пояснити великою кількістю молоді серед засуджених, малим досвідом роботи, великою плінністю робочої сили порівняно з вільнонайнятими громадянами, використанням засуджених не за кваліфікацією, отриманою до засудження, прагненням певної частини засуджених вести паразитичний спосіб життя.

Зрозуміло, що існують об'єктивні причини відставання підприємств установ з виконання покарань щодо продуктивності праці від аналогічних підприємств відповідних галузей промисловості. Неможливо прогнозувати кількісний і якісний склад робочої сили засуджених, рівень їх кваліфікації, освіти, професійну придатність, однак вивчати загальні соціальні і демографічні закономірності формування, розподіл і використання трудових ресурсів засуджених можна як у межах системи МВС, так і в окремих регіонах і установах. Можна також прогнозувати чисельність засуджених залежно від репресивної політи-

ки держави, визначати якісний склад робочої сили засуджених шляхом проведення соціологічних досліджень, перепису засуджених та вивчення статистичних звітів. На цій підставі можлива розробка об'єктів праці для засуджених.

На наш погляд, основними шляхами підвищення соціально-економічної ефективності праці засуджених є:

по-перше, технічне переозброєння підприємств установ виконання покарань обладнанням, машинами, верстатами і приладами, що відповідають вимогам науково-технічного прогресу. Надання підприємствам нового високовиробничого обладнання сприятиме досягненню мети — виправлення і перевиховання засуджених, збереження і придбання ними досвіду і навичок, що відповідають вимогам сьогодення. Сучасний рівень технічного обладнання підприємств позитивно позначиться на зайнятості засуджених, сприятиме підвищенню рівня праці, наданню матеріальної допомоги сім'ям;

по-друге, розробка нової моделі організації виробничої діяльності в пенітенціарних установах, де організація виробництва і використання робочої сили засуджених здійснюються під контролем Міністерства юстиції України, а виховні функції і охорону спеціальних об'єктів пенітенціарних установ мають здійснювати Міністерство внутрішніх справ.

Ефективність трудової зайнятості значною мірою залежить від розміщення установ згідно з чинним законодавством. Засуджені, як правило, повинні відбувати покарання в межах області, де вони проживали до арешту або були засуджені. З метою успішнішого виправлення і перевиховання засуджені можуть направлятись для відбування покарання в інші регіони в порядку, установленому МВС за згодою з прокуратурою. Дослідження показало, що більшість засуджених, особливо двічі і більше судимі, не підтримують відносин із сім'єю та родичами. Територіальний принцип розподілу засуджених у межах регіону, де вони вчинили злочин, не сприяє розподілу робочої сили за спеціальністю, набутою до засудження;

по-третьє, ефективність праці засуджених залежить також від втілення прогресивних форм організації і стимулювання праці засуджених. У пенітенціарних установах варто підвищити зацікавленість засуджених у їх роботі шляхом перегляду і розробки нових норм виробітку для деяких категорій засуджених, введення диференційної системи харчування за підвищеними і заниженими нормами залежно від результатів праці. Покращити матеріально-технічне постачання підприємств, ввести залікові дні, змінити існуючий порядок утримання із заробітної плати в певних сумах, а не у відсотках. Все це сприятиме збільшенню ефективності праці засуджених і підвищенню їх заробітної плати;

по-четверте, для підвищення ефективності праці і виробництва в пенітенціарних установах варто також удосконалити кримінально-виконавче законодавство і здійснювати реформи пенітенціарної системи України.

Зведення ринкової економіки не може зробити банкрутом відразу всі підприємства, де відбувають покарання засуджені, їх не можна всіх зареєструвати на біржах праці.

Турботу має взяти на себе держава, яка протягом тривалого часу експлуатує систему пенітенціарних установ, де засуджені вважаються дешевою робочою силою. У правовій державі з ринковою економікою всі підприємства мають ставитися в однакові умови. Потрібно змінити і психологічний, і моральний клімат у місцях позбавлення волі. Передусім засуджений має відчувати себе людиною, а не бути морально і фізично приниженим, розлюченим і пригніченим одними заборонами і покараннями. Він мусить сумлінно працювати і отримувати відповідно до виконаної роботи нормальну оплату своєї праці.

В умовах гуманізації і демократизації суспільства в юридичній науці з'явилися два погляди щодо поводження із засудженими. Один із них полягає у необхідності застосування суворих мір та умов утримання засуджених, жорстких репресій. Другий — у необхідності розширення соціальних прав і пом'якшення умов утримання засуджених: для цього пропонується відповідно до світових стандартів покращити їх матеріально-побутове становище, реалізувати права на свободу віросповідання, соціального страхування, пенсійного забезпечення, матеріальної зацікавленості тощо.

Результати досліджень і практика роботи виправних установ з виконання покарань показали, що зовсім незначна суворість режиму відбування покарань сприяє виправленню злочинця. І навпаки, надлишкові обмеження, страждання розлючують засудженого й не удосконалюють процес його виправлення, погіршують стан здоров'я, деформують психіку, ускладнюють адаптацію після звільнення і тим самим сприяють рецидивній злочинності. Виникає потреба у приведенні умов утримання засуджених відповідно до міжнародних стандартів, для цього необхідне будівництво на сучасному рівні слідчих ізоляторів-гуртожитків.

Сьогодні не можна не зважати на ті зміни, які сталися в країні в соціальній, економічній і правовій сфері, і ситуацію, що склалася в місцях позбавлення волі. Демократизація і гуманізація суспільства вимагають зміни заходів примусової і виховної дії до засуджених, застосування жорстких заходів до особливо небезпечних рецидивістів, лояльного підходу до осіб, які вчинили нетяжкі злочини. Надлишкова суворість під час покарання має бути відмінена. Потрібний диференційований підхід при визначенні порядку та умов відбування покарань залежно від поведінки засудженого. Не повинна принижуватися його людська гідність.

Відповідно до міжнародно-правових норм мають забезпечуватися цивільні й політичні права засуджених і дотримуватися загальнолюдські принципи, прийняті світовим суспільством. До них не повинні застосовуватися катування, жорстокість, праця не повинна приносити страждання. При визначенні покарання та у процесі його відбування

мають узгоджуватись правові норми. Тому під час розробки кримінального, цивільного і кримінально-виконавчого законодавства необхідний комплексний підхід. Статті й норми кримінального права мають узгоджуватись з виконанням покарань. Із зміною кримінального покарання, базового для всіх галузей права, вимагається внесення змін до кримінально-виконавчого і кримінально-процесуального законодавства. Це стосується принципів, понять, мети, системи покарань, а також системи органів, що виконують покарання.

В умовах ринкової економіки вироблені норми права повинні впливати на соціально-економічні процеси зайнятості засуджених. Для цього слід застосовувати комплексний підхід до правових економічних норм. Право, як надбудова над базисом має виражати інтереси суспільства та особистості. Тому розробка в сучасних умовах кримінального, кримінально-виконавчого і кримінально-процесуального законодавства має відображати взаємозв'язок між злочином, покаранням і соціально-економічними процесами зайнятості. Норми кримінального права повинні узгоджуватись з питаннями робочої зайнятості засуджених, їх навчанням, вихованням і перевихованням. Кримінальні санкції, що застосовуються до засуджених мають відповідати мірі їх вини.

В установах, де виконують покарання, всі засуджені повинні працювати відповідно до їх фізичних і розумових здібностей, враховуючи стать, вік, працездатність, стан здоров'я і при можливості спеціальність, набуту до засудження. При переході до ринку необхідно, щоб виправні установи звільнялися від усіх державних та місцевих податків і зборів, а прибуток, отриманий внаслідок виробничо-господарської діяльності, направлявся на удосконалення виробництва, покращання матеріально-побутового забезпечення засуджених, надання допомоги звільненим, поліпшення соціально-економічних умов персоналу і соціальний розвиток установ, формування пенітенціарного фонду.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 5 лютого 1991 р. "Про першочергові заходи щодо забезпечення життєдіяльності виправно-трудових установ і лікувально-трудових профілакторіїв в умовах ринкових відносин" МВС України дозволяло підприємствам ВТУ і ЛТП залучати до 10 % коштів, що лишаються в їх розпорядженні, а оподаткований прибуток підприємств ВТУ, зменшений до 60 % від балансового прибутку, залучати на соціально-побутові та виробничі потреби установ.

Держава має взяти на себе утримання пенітенціарних установ або надати підтримку у вигляді пільг з оподаткування, дотації з державного бюджету для розширення власного виробництва, крім того, розширити права адміністрацій, без погодження з Державним департаментом України з питань виконання покарань, укладати угоди і контракти із суб'єктами ринкових відносин, зокрема й з іноземними фірмами.

Дія правових норм можлива при ефективній зайнятості засуджених, оскільки для їх виправлення і перевиховання має бути нормально організовуватись і праця. Для цього необхідне забезпечення сучасним технічним постачанням, обладнанням і засобами праці, її належна організація і дисципліна. Все це потребує за сучасних умов господарювання розробки нових економічних та правових норм, нової пенітенціарної політики.

Передусім має створюватись матеріальна зацікавленість засудженого в результатах своєї праці. У виробничій діяльності виправні установи повинні бути самостійними і перебувати під юрисдикцією Міністерства юстиції України, мати право укладати угоди з підприємствами будь-яких форм власності, а щодо режиму — підлягати Державному департаментові України з питань виконання покарань.

Робочий день засуджених організовується так, щоб вони мали час для відпочинку, обіду, задоволення фізіологічних потреб. Праця засуджених здійснюється із дотриманням правил охорони праці, техніки безпеки і виробничої санітарії. Можна для осіб, які систематично виконують і перевиконують норми виробітку і не порушують режиму, ввести залік урахування трьох днів роботи за чотири дні відбування покарання.

Сьогодні час роботи засуджених під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі до трудового стажу не зараховується, що не сприяє їх зацікавленості в праці. Тому доцільно в новому Кримінально-виконавчому кодексі передбачити правову норму, яка б уможливила включення у загальний трудовий стаж час роботи засудженого в період відбування покарання у вигляді позбавлення волі, при умові сумлінного ставлення до праці і дотримання правил відбування покарань за клопотанням адміністрації виправної установи і за рішенням суду. Введення цієї правової норми сприятиме покращанню трудової зайнятості засуджених та їх зацікавленості у праці.

У новому кримінально-виконавчому законодавстві потрібно також захистити засуджених від протиправних посягань. Для цього варто розробити низку заходів захисту засуджених від лідерів злочинних угруповань.

Утворення неформальних малих соціальних груп у середовищі засуджених веде до конкуруючих взаємин між ними, до існування особливого неписаного кодексу поведінки, якому повинні підкорятися засуджені у своєму середовищі. Ці неформальні норми поведінки вимагають негативного ставлення до адміністрації, забороняють звертатися за допомогою, скаржитись тощо. За порушення цих норм передбачається фізична розправа.

Поява неформальних норм поведінки розповсюджується і на взаємини у сфері трудової зайнятості засуджених. Тут часто відбувається перерозподіл трудових винагород залежно від становища, яке вони займають у неформальній групі. Опитування і дослідження показали, що лідери неформальних груп мають високу заробітну плату,

хоча практично не виконують норм виробітку, а ведуть загалом паразитичний спосіб життя. Часто засуджені, які сплачують аліменти, оформлюють результати своєї праці на інших засуджених, щоб ті потім розраховалися з ними продуктами харчування і товарами першої необхідності.

В умовах демократизації потрібне удосконалення кримінально-виконавчого законодавства, що передбачає гуманні методи впливу на злочинця, який став на шлях виправлення, і примусові, каральні заходи до засуджених, які не бажають виправлятися і злісно порушують режим. Нове законодавство має передбачити взаємозв'язок між соціально-економічними процесами зайнятості і правовими нормами, що регламентуються законом.

Передусім йдеться про трудову зайнятість. Кожний із засуджених, за винятком чоловіків, старших 60 років, і жінок, старших 55 років, а також інвалідів I та II груп, зобов'язані працювати, і адміністрація установи має забезпечити їх роботою з урахуванням статі, віку, стану здоров'я, працездатності і при можливості надати право вибору професії, що існують у колонії чи на підприємстві. Робота, що виконують засуджені, при можливості має відповідати їхній кваліфікації. В іншому випадку набувається професія, що дає можливість після відбуття покарання працювати і займатися суспільно корисною працею.

Як правило, засуджені мають працювати на підприємствах установ з виконання покарань, що мають власне виробництво. Але в умовах ринкової економіки доцільно в окремих випадках використовувати робочу силу засуджених на підприємствах народного господарства, зокрема кооперативних, орендних, приватних, індивідуальних, малих підприємствах, у колгоспах та інших формах сільськогосподарського виробництва. В умовах приватизації власності бажано, щоб за рішенням місцевих Рад народних депутатів виділялись земельні ділянки для колоній. Виконками обласних Рад народних депутатів зобов'язані забезпечити раціональне використання праці засуджених на підприємствах, що розміщуються на їх території.

На сьогодні особи, позбавлені волі за чинним Кримінально-виконавчим кодексом України, не мають права на відпустку, час відбуття покарання не зараховується їм до трудового стажу, і відповідно вони втрачають право на отримання пенсії при досягненні пенсійного віку. Усе це призводить до недостатнього стимулювання їхньої праці і сприяє порушенню режиму і трудової дисципліни. Тому у новому кримінально-виконавчому законодавстві варто передбачити, щоб за умови сумнісного ставлення до праці і відсутності правопорушень суд мав право через два роки після звільнення із установ з клопотанням трудового колективу або громадських організацій за місцем роботи зарахувати до загального трудового стажу строк трудової діяльності в місцях позбавлення волі. Потрібно також передбачити для осіб, які сумлінно ставляться до праці і не порушують режиму, можливість надання раз за рік відпустки з виїздом або без виїзду

з установи за згодою прокурора терміном від 7 до 15 діб за свій рахунок, не враховуючи час в дорозі. Слід також дозволяти виїзди засуджених за межі місць позбавлення волі у зв'язку зі смертю або тяжким захворюванням членів сім'ї, стихійними лихами, що заподіяли матеріальну шкоду сім'ї, для складання іспитів у вищому або середньому спеціальному навчальному закладі, за викликом органів внутрішніх справ, судових та слідчих органів. За відсутності позову і наявності позитивної характеристики адміністрація установи могла б надавати засудженому дозвіл на виїзд до сім'ї у вихідні та святкові дні.

При цьому час перебування у відпустці і в дорозі не повинен зараховуватись у строк відбування покарання, заробіток не нараховується, вартість проїзду засудженого має сплачуватись ним особисто або його родичами. Введення подібних умов утримання у місцях позбавлення волі запобігатиме порушенню зв'язку з сім'єю і родичами та сприятиме підвищенню ефективності трудової зайнятості, покращанню дисципліни і дотриманню режимних правил утримання. Нині втрата відпусток є додатковим покаранням для осіб, позбавлених волі. Не маючи відпочинку, вони відчують відразу до праці, знижується її продуктивність, вони не виконують норми виробітку, що часто призводить до порушень трудової дисципліни, режиму і зрештою відмови від роботи. Тому для стимулювання праці засуджених, збереження і підвищення їх працездатності, особам, які сумлінно ставляться до праці і не порушують режиму, доцільно надавати відпустку один раз протягом року.

Засудженим, які порушують режим, ухиляються від роботи, несумлінно ставляться до праці і порушують дисципліну, не варто надавати таку відпустку. Потрібно також відмінити тяжку фізичну, виснажливу працю на особливому режимі, оскільки крім відрази до праці у засудженого іншої асоціації не викликає. До того ж, оплата їх праці дуже низька. Варто розширити перелік прав і обов'язків засуджених, а також покращити їх матеріально-побутове і медичне обслуговування.

Праця засуджених повинна оплачуватись у повному обсязі, без будь-яких відрахунків на утримання виправних установ. Утримувати адміністрацію, конвойні війська, оплачувати обслуговуючий персонал, забезпечувати установи основними засобами виробництва повинна держава. Особи ж, позбавлені волі, у цих установах мають забезпечуватись роботою і отримувати за свою працю заробітну плату, на яку можуть повноцінно існувати. У засуджених, які злісно ухиляються від роботи, вартість харчування, комунально-побутових та інших наданих послуг має браться із засобів, що є на особистих рахунках.

В умовах ринкової економіки суттєве значення надається проблемі звільнення з пенітенціарних установ і трудового та побутового влаштування засуджених після звільнення. Приватизація і ринкова економіка призвели до підвищення безробіття, і проблема працевлаштування осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі повинна певним чином уже зараз вирішуватись в законодавчому порядку. Закон

"Про зайнятість населення" не передбачає працевлаштування колишніх засуджених, а застарілий Виправно-трудоий кодекс не відповідає вимогам часу.

Тому на сьогодні нагальними проблемами є новий підхід до пенітенціарних установ України і розробка нових економічних та правових норм, що регулюють ефективну зайнятість засуджених. Передусім необхідна розробка нової пенітенціарної політики, що відповідала б вимогам часу та міжнародним нормам і ґрунтувалася б на принципах суверенітету, наукової обґрунтованості і незалежності від ідеологічних настанов та рішень політичних партій, пріоритету загальновищначених людських цінностей, життя і здоров'я людини, гуманізму, милосердя, справедливості і моральності, демократичного державно-суспільного характеру управління пенітенціарною діяльністю.